

Оксана Федотова

ЦЕНзуРА УЧБОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УСРР–УРСР У 1920–1930-Х РР.

У статті досліджуються форми та методи ідеологічного обмеження учбової літератури в Радянській Україні протягом 1920-х–1930-х рр. Автором показано механізм здійснення цензури творів на етапі попереднього та наступного контролю.

Ключові слова: ідеологічне обмеження, учбова література, цензура творів, попередній та наступний контроль.

Oksana Fedotova. Censorship of the educational literature in the Soviet Ukraine in the 1920 s and 1930 s. This article explores the forms and methods of ideological limitations of educational literature in Soviet Ukraine during the 1920 s–1930 s. The author shows censorship mechanism works in the previous and next control.

Keywords: ideological restrictions, educational literature, censorship of works, previous and next controls.

Більшовицький уряд, що прийшов до влади внаслідок жовтневого перевороту 1917 р., почав зміцнювати свої позиції шляхом ідеологічного пресингу та насилля. Чи не найбільшу загрозу ідеологи радянської культури вбачали в будь-якій демонстрації індивідуального, насаджуючи ідеологічну одноманітність – основний принцип функціонування тоталітарної держави. Запорукою реалізації поставленого завдання став метод революційного терору, що полягав у фізичному знищенні як політичних опонентів, так і продуктів їх ідеології (буржуазної преси та творів друку).

1919 р. після встановлення в Україні радянської державності у вигляді обох гілок влади – компартійного та радянського центрів – побачили світ перші директиви радянського уряду. Так, одним із початкових циркулярів стала постанова Наркомосу УСРР «Про реквізицію бібліотек». За цим розпорядженням всі друковані видання в

Україні передавалися в державну власність. Причому в процесі самої передачі не виключалася можливість застосування насильницьких дій. Означені настанови втілювалися в життя Народним комісаріатом освіти, до бібліотечного відділу якого або в розпорядження місцевих органів надходила виявлена література [1].

Початково була спроба зосередити цензурну діяльність у Всеукраїнському державному видавництві — спеціалізованій установі, яка з лютого 1920 р. перебувала у віданні ВУЦВК УСРР. Останній у серпні того ж року приймає положення, згідно з яким Всеукрдержвидав отримував право надавати дозвіл на друкування всієї періодичної преси, видань різних установ і організацій. У травні 1921 р. Всеукрдержвидав (подальша назва: Державне видавництво України — ДВУ) передано у підпорядкування Наркомату освіти. При цьому були значно розширені його цензурні повноваження, які тепер охоплювали не тільки видавничу справу, але й розповсюдження друкованої продукції. Згідно з постановою РНК УСРР від 14 жовтня 1921 р., розподіл і поширення творів друку оголошувалися виключною монополією Всеукрвидаву [2].

Однак централізованого характеру цензурний контроль набув 1922 р., оскільки 22 березня Політбюро ЦК РКП (б) визнало за необхідне звести всі існуючі напрями цензури під єдине керівництво Народного комісаріату освіти, а 6 червня остаточно ухвалило факт створення Головного управління у справах літератури і видавництв (Головліт).

Положенням про Головліт обумовлювалося виконання таких завдань:

1) попередній перегляд усіх призначених до опублікування або розповсюдження рукописних і друкованих творів;

2) надання дозволу на право випуску окремих періодичних і неперіодичних видань;

3) підготовка списків документів, заборонених до продажу й розповсюдження;

4) видання правил, розпоряджень та інструкцій у справах друку, видавництв, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів [3].

29 серпня 1922 р. РНК УСРР прийняв постанову про створення українського цензурного органу — Центрального управління у справах друку (ЦУД). Цей орган, як це не парадоксально, входив до структури Народного комісаріату освіти. Спочатку його було підпорядковано Головному управлінню політичної освіти, а пізніше, 3 січня 1923 р., перетворено на окреме управління. Отже, протягом 20-х рр. одним із завдань Наркомату освіти було нищення друкованого слова та ідейно-політичний нагляд за літературно-видавничою сферою.

ЦУД організовував перевірку бібліотек, книгарень, складів, навчальних закладів на предмет обліку й вилучення «шкідливої літератури», яка в більшості випадків знищувалася. Встановлювався жорстокий контроль за ввезенням і вивезенням з УСРР будь-якої друкованої продукції.

З метою цензурного спостереження в інтересах безпеки радянської держави розгорнуло діяльність Державне політичне управління. Органи цензури спільно з відповідними партійними структурами та ДПУ складали списки забороненої літератури.

Таким чином, усі цензурні перетворення носили політико-ідеологічний характер і мали за мету проведення радянської культурної політики.

Одним з напрямів роботи органів цензури на тому етапі став контроль учбової літератури. І це цілком зрозуміло, зважаючи на те, що виховання молодого покоління, майбутніх будівників комунізму, передбачало реалізацію наступних завдань:

1) формувати матеріально-діалектичний світогляд, активно боротися з намаганнями нав'язати їм «вороже світо-розуміння», ідеалістичне бачення світу;

2) сприяти становленню пролетарсько-класової свідомості, гострої ненависті до класового ворога;

3) виховувати в дусі пролетарського інтернаціоналізму, викриваючи шовінізм і національну ворожнечу;

4) організовувати підростаюче покоління для участі в соціалістичному будівництві, навчити його активно долати перешкоди;

5) забезпечити політехнічне виховання дітей, прищеплюючи їм навички колективної праці [4, с. 16].

З метою реалізації у життя означених настанов 1922 р. Вукоопспілка придбала у різних українських видавництвах наукові праці та навчальні посібники, написані Грушевським. Але в УСРР військова цензура заборонила їх для розповсюдження і конфіскувала близько тисячі пудів примірників «Ілюстрованої історії України» та «Історії України: прикладеної до програм вищих початкових шкіл й нижчих класів шкіл середніх». Радянські цензори визнали «ідеологічно шкідливими» розділи, в яких оповідалося про події української революції 1917–1918 рр. [5] Показовим є той факт, що, незалежно від згаданого відомства, органи ДПУ того ж року конфіскували в магазині Кудрявицького міста Катеринослав книги І. Огієнка «Рідна мова» та М. Грушевського «Всесвітня історія» [6].

Достатньо «плідно» в структурі НКЮ діяла комісія підручників. Так, скажімо, постановою № 637 заступника НКЮ Полоцького на підставі висновків означеної комісії обумовлювалося вилучення з ужитку шкіл і бібліотек робіт А. Айхенвальда «Советская экономика» та І. Бор-Извеківського «Історія культури». Перша книга оголошувалася «політично шкідливою», друга – «безграмотним і політично шкідливим твором» [7].

Зі звіту Волинської губуправи Головного управління у справах преси про роботу за 1923 р. дізнаємось про факт вилучення серед основного потоку літератури і «різних підручників». Причому серед усієї кількості вилученої за рік літератури 20 % склали педагогічні видання [8, арк. 39].

У спеціальній «Інструкції по вилученню шкідливої літератури з читалень, книгарень та кіосків ринку» (1925 р.) йшлося про визначення тематики книг, котрі підлягали безумовній забороні. Серед них істотну частину склали педагогічні твори, а саме: книги про виховання в дусі основ старого ладу (релігійність, монархізм, націоналістичний патріотизм, мілітаризм, «шаноба знатностей і багатства». Конфісковувалася також учбова література, в якій наука «змішувалася» з «релігійними вигадками, міркуваннями про божу премудрість». Разом із тим планувалося конфісковувати «старі підручники з усіх галузей знань» [9].

1925 р. у структурі НКО постав Держнаукметодком, положення про діяльність якого було затверджене 2 лютого Колегією НКО. Головою комітету став заступник наркома освіти Ряппо. У своїй роботі означений підрозділ мав керуватися інструкцією про порядок дозволу на видання підручників (посібників), науково-методологічної літератури. Відтепер освітні заклади мали користуватися навчальною та іншою літературою лише після попереднього дозволу Держнаукметодкому. Встановлювалася така процедура отримання дозволу:

«1. Автор та видавництво, що прохають візу, надсилають до Держнаукметодкому оригінал твору разом зі своєю заявою.

2. До оригіналу твору, що на нього прохає візу видавництво чи автор, повинно додати як загальне правило, докладний висновок-рецензію фахового рецензента з числа тих, хто входить до складу постійних рецензентів Держнаукметодкому.

3. На твори, що друкуються, повинна бути обов'язково відтворена і точнісінько надрукована віза (дозвіл) Держнаукметодкому, тими самими виразами, як уже їх дано, без жодних змін, скорочень і додатків.

4. Умови та порядок розповсюдження посібників, що їх виробляється іншими, крім друку, засобами, встановлюється аналогічно до вищезазначеного порядку.

5. Ці правила візування Держнаукметодкомом навчальної та методичної літератури набувають чинності 15 квітня 1925 р., і від цього часу Упрліт дає дозволи на видання підручників та посібників не інакше, як за встановленою візою Держнаукметодкому» [10, с. 4].

Як бачимо, за учбовою літературою встановлювався жорсткий подвійний контроль.

В II половині 20-х рр. набрали інтенсивності бібліотечні чистки. Зазнав істотних змін і склад так званих «спеціальних комісій» із бібліотечних чисток. Відповідно до інструкції від 20 грудня 1925 р., очолювати їх мали керівники органів літконтролю. Однак на місцях вони часто підпорядковувались представникам ДПУ. Останнє негативно позначилося на змістовому аспекті вилучень, оскільки в

запалі боротьби за ідеологічну одноманітність знищувалися видання, що становили унікальну культурно-історичну й наукову цінність. Лише з 1926 по 1931 рр. було вилучено до 60 % книжкових ресурсів країни [11]. Проте цензурний механізм продовжував працювати безупинно.

Постановою Колігії НКО (прот. № 44) від 28 листопада 1929 р. диктувалося переглянути всю підручну наявну літературу з метою вилучення шкідливого чи небезпечного матеріалу. Малися на увазі твори Чайнова, Челінцева, Макарова та ін. Констатувалося, що «згадана література просякнута відверто ворожою дрібнобуржуазною ідеологією, а тому використовувати її як посібну літературу при викладанні в технікумах забороняється» [12, с. 29].

Обіжником наркома освіти М. Скрипника від 8 лютого 1930 р. «Про перегляд і вилучення шкідливої літератури з шкільних бібліотек» приписувалося здійснити ретельну перевірку фондів бібліотек означеної категорії. У додатку до документа вказувалося, що в ході перевірок слід звертати увагу на книги, які мають науковий інтерес, та складені на них списки надсилати до найближчих наукових бібліотек [13].

Наступного року побачив світ наказ НКО «Про суцільний перегляд всіх програм і підручників із соцеку по всіх вертикалях» для всіх типів навчальних закладів. Вказувалося, що наслідком роботи щодо суцільного перегляду з соціально-економічних дисциплін повинно бути:

«а) виявлення хибних і ідеологічно-невитриманих програм та підручників, що вимагають негайної заміни їх новими.

б) виявлення таких програм, що мають окремі політичні й теоретичні хиби та незграбності, але працею колективу можуть бути виправлені» [14, с. 48].

Відтоді ж розпорядженням керівника Методсектора Канцелярським було ініційовано вилучення «непридатних до вжитку в мережі л/н (ліквідації неграмотності – О. Ф.) деяких букварів та підручників» [15].

На межі 30-х рр. нагляд за друкованими виданнями виявився дієвим засобом боротьби проти «усіх проявів буржуазної ідеології», що було безпосередньо пов'язано зі

змiнами в нацiональнiй полiтицi. Разом з виявленням нацiоналiстiв тривали пошуки рiзного роду «шкiдникiв», «дворушникiв» та «ворогiв народу». Їх твори одразу ж заносилися до проскрипцiйних спискiв, пiдготовка й видання яких стала справою, поставленою на конвеєр.

Отже, хаотичне очищення бiблiотечних установ i навчальних закладiв вiд небажаних творiв друку.

У 1935 р. в цензурному матерiалi пiд назвою «Зведення про важливишi вилучення, затримання та конфiскацiї, зробленi органами Головлiту i ВВiЦ» стали надаватися стислi огляди вилученої лiтератури iз зазначенням причини її конфiскацiї. Серед примiщених видань не рiдко зустрiчаємо й учбову лiтературу, наприклад:

«Конфiсковано нiмецьку читанку для 10 класiв Адмонi i Александр видання «Радянськoї школи» / передруковано з матриць росiйськoго видання Учпедгиз/.

В читанцi наводяться такi тези:

- 1) ...При кайзерi все було краще.
- 2) В усьому виннi євреї...
- 3) Слуги – люди iншої раси.
- 4) Комунiзм буває тодi, коли все розiб'ється вщент.

У Росiї жiнок гвалтують, вони вбили мiльйон людей. Комунисти хотять у нас все забрати.

Полiтредактора т. Штеренберга, винного в дозволi цiєї книжки, притягнуто до партвiдповiдальностi. Справу про винного редактора книжки передано до парторганiзацiї «Радянськoї школи» [16].

У 1937–1938 рр. Головлiтом УСРР було пiдготовлено величезну кiлькiсть проскрипцiйних спискiв рiзного роду «небажаних» видань. Усi вони проходили обов'язкове обговорення й затвердження на засiданнях Полiтбюро ЦК КП(б)У та мали обмежувальний гриф «таємно». Серед них, зокрема, зустрiчаємо «Лiтературнi збiрники, читанки, якi пiдлягають вилученню» (Список № 10 за 1937 р.) та «Список пiдручникiв, знятих iз навчання, якi треба списати на макулатуру» (Список № 4 за 1938 р.).

Останнiй перелiк, пiдписаний виконувачем обов'язкiв начальника Головлiту УРСР Спокiйним та начальником бiбсекцiї Логiновим, мiстив вiдомостi про авторiв книги, її

назву, видавництво, рік видання та стислий висновок по змісту, наприклад:

«3. Васютинський. Укр. мова. Читанка III класу, російських шкіл. Радянська школа. 1937, К-Х. Видання третє та всі попередні.

Упорядкована ворогом народу. Частина тематики застаріла. В підручнику є твір ворога народу (стор. 60).

11. Кирилюк Є. (Упорядник). Хрестоматія з української літератури для 5 класу. 1937, К-Х.

Відсутні біографії письменників та відомості з теорії літератури. Підручник містить уривки з творів ворога народу та портрет його (стор. 22 і 33). Ряд творів, що передбачено програмою, відсутній» [17, арк. 185].

Таким чином, за результатами дослідження можна зробити висновок, що протягом 20–30-х рр. ХХ ст. в УСРР–УРСР одним із напрямів роботи органів радянської цензури стало відстеження учбової літератури на етапах попереднього та наступного контролю. Означені твори систематично просіювалися на предмет їх відповідності коливанням ідеологічної амплітуди.

---

1. Декреты советской власти. – М. : Политиздат, 1975. – Т. 7. – 386 с.

2. Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета / Юрій Шаповал // Бахмутський шлях. – 2001. – № 1–2. – С. 84–110.

3. Іщенко В. Що повернено із «спецхранів» / В. Іщенко // Соціалістична культура. – 1990. – № 8. – С. 18–19.

4. Про вимоги до дит. п'єси: Обіжник НКО до всіх Райінспектур Наросвіти, ОНЮ, пед. та дит. видань, до всіх вид-в, від 2.XI.1930 // Бюл. НКО. – 1930. – № 37. – С. 16.

5. Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х рр.: система, інституції, репресивна політика / Віталій Масненко // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 81–90.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 923, арк. 24.

7. ЦДАВО України, арк. 69.

8. Там само, оп. 4, спр. 968, арк. 39.

9. Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1918–1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко; НАН України. НБУВ ім. В. І. Вернадського. – К. : НБУВ, 1998. – 335 с.

10. Бюлетень НКО. – 1925. – № 5 (10), (трав-черв.).

11. Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Л. М. Новохатько. – К. : Стилос, 1998. – 320 с.

12. Бюлетень НКО. – 1930. – № 51 (1 груд.).

13. Там само. – 1930. – № 12 (25 бер.).

14. Там само. – 1931. – № 9 (10 лют.).

15. Там само. – 1931. – № 25–26 (1–10 трав.).

16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 7102, арк. 12–14.

17. ЦДАГОУ, окрема папка, ф. 1., оп. 16, спр.15. арк. 185–191.